

Vernacular Literacies

Past, Present and Future

Editors: Ann-Catrine Edlund,
Lars-Erik Edlund & Susanne Haugen

Ann-Catrine Edlund, Lars-Erik Edlund & Susanne Haugen (eds.)

Vernacular Literacies – Past, Present and Future

Northern Studies Monographs 3
Vardagligt skriftbruk 3

Published by Umeå University and
Royal Skyttean Society

Umeå 2014

The editorial board of *Vardagligt skriftbruk* has selected peer reviewers for this content.

© The authors, the series *Northern Studies Monographs* and *Vardagligt skriftbruk*.

Department of Language Studies, Umeå University, SE-901 87 Umeå.

Design and layout

Ord & Co i Umeå AB

Fonts: Berling Nova and Futura

Paper: Invercote Createo 260 gr and Artic volume high white 115 gr

Printed by

TMG Tabergs

ISBN 978-91-88466-86-0

ISSN 2000-0405

MAGNUS KÄLLSTRÖM

Birka, Sigtuna och Medelpad – glimtar från tre vikingatida skrift- miljöer

Birka, Sigtuna and Medelpad—Glimpses of Three Writing Environments in the Viking Age

The author discusses some aspects of vernacular literacy in the Viking Age by analysing the runic material from three different places in Sweden: the towns of Birka and Sigtuna in Uppland and the province of Medelpad in Northern Sweden. In Birka, which represents the first two centuries of the Viking Age, several runic inscriptions in stone or on portable objects have been unearthed, but many of them are stray finds with few accounts in the archaeological context. The material shows, however, that different variants of the runic alphabet were at hand in the town, even though the short-twig runes probably dominated as the local system. In Sigtuna—a town founded around the year 980—we are confronted with a different situation. The majority of the more than hundred rune finds are produced by modern archaeological excavations, and the inscriptions are often connected to very specific settings and dated rather closely. A brief study of the runic material from the large excavation in Trädgårdsmästaren 1988–90 indicates a change in the literary practices in the beginning of the twelfth century. During the previous period the runic activities were rather limited and almost exclusively connected to the dwelling houses. From about 1125 runic inscriptions are also found in other settings and several trial pieces may

be an indication of more people learning how to write and read runes. The last example in the study concerns the literary practices in Medelpad in the first part of the eleventh century. Only traditional memorial inscriptions in stone are known from this area, but the runes that are adopted show many features that might have evolved from the use of runes for more practical needs in the everyday life.

KEYWORDS: vernacular literacy, runic inscriptions, runic alphabet, Viking age, Birka, Sigtuna, Medelpad

Under den s.k. vendeltiden (ca 550–800 e. Kr.) skedde en radikal förändring av det skriftsystem som hade varit i bruk i Norden åtminstone sedan det andra århundradet av vår tidräkning. Det äldre runalfabetet med 24 runor omskapades och ersattes med en runrad med endast 16 tecken. Språket hade under samma period genomgått stora förändringar och antalet språkljud hade ökat, varför många av runorna i det nya systemet måste vara mångfunktionella. Arkeologiskt daterbara fynd tyder på att den nya runraden var etablerad redan under den första hälften av 700-talet, men var den skapades och vilka som låg bakom är ännu okänt. En ännu större gåta är varför den nya runraden uppträder i flera olika varianter. Dessa kallas i dag vanligtvis *långkvistrunor*, *kortkvistrunor* och *stavlösa runor*, en terminologi som tar fasta på utmärkande drag i deras grafiska utformning (fig. 1).

Långkvistrunor

ƿ ʀ ʁ ʂ ʃ ʄ ʅ ʆ ʇ ʈ ʉ ʊ ʋ ʌ ʍ ʎ

Kortkvistrunor

ƿ ʀ ʁ ʂ ʃ ʄ ʅ ʆ ʇ ʈ ʉ ʊ ʋ ʌ ʍ ʎ

Stavlösa runor

l)	!	.	(↓	!	^	!	^	:	^	:			
f	u	p	o	r	k	h	n	i	a	s	t	b	m	l	r

Figur 1. De tre varianterna av den yngre runraden: *långkvistrunor*, *kortkvistrunor* och *stavlösa runor*.

De stavlösa runorna med sin långt drivna förenkling är uppenbarligen sekundära till de övriga två och har av allt att döma tillkommit i ett relativt sent skede. De äldsta kända exemplen kan dateras till 1000-talets första hälft. Förhållandet mellan de två övriga varianterna är däremot omtvistat. Långkvistrunorna har visserligen genom det s.k. Ribekraniet den äldsta säkra dateringen (förra hälften av 700-talet) och kortkvistrunorna har en enklare utformning än dessa. Trots detta har vissa hävdade att kortkvistrunorna faktiskt kan vara de primära och att de har skapats direkt ur den äldre runraden genom en avsiktlig reform (se t.ex. Barnes 1987:41 ff. med hänvisningar; jfr dock Fridell 2011).

I äldre litteratur kallas de båda runraderna ofta för "danska" resp. "svensk-norska" runor, benämningar som har sitt ursprung i deras geografiska utbredning under 800- och 900-talet (se t.ex. von Friesen 1933:145 ff.). Man tänkte sig närmast två lokala varianter som utvecklats parallellt med varandra men med vissa gemensamma principer. På 1950-talet lanserade Elias Wessén en ny teori, nämligen att skillnaderna i utformning hade en funktionell orsak: långkvistrunorna var avsedda för monumentalinskrifter i sten, medan kortkvistrunorna i första hand var skapade för mer vardagliga inskrifter, företrädesvis ristade i trä (Wessén 1957:10 ff.). Han menade att det senare runbruket kunde ha varit mycket utbrett men att bristen på fynd berodde på det förgängliga materialet.

Kortkvistrunorna – liksom senare de stavlösa runorna – skulle alltså enligt Wesséns idé ha utvecklats ur ett behov av en enklare skrift för vardagligt bruk. Men hur har ett sådant vardagligt skriftbruk med runor sett ut? I vilka miljöer utövades det? Och vilka var de skriftkunniga? Detta är intressanta och komplicerade frågor, som givetvis inte kan besvaras i en kort artikel som denna. Jag tänkte dock ge några glimtar från tre olika platser med spår av vikingatida skriftbruk, som åtminstone ger antydningar om hur det kan ha sett ut. Två av dessa utgörs av vikingatida stadsbildningar och ligger i Uppland: Birka på Björkö i Mälaren och Sigtuna vid Mälaren. Mitt tredje exempel är landskapet Medelpad, som tillsammans med Jämtland utgör den nordligaste utposten för det vikingatida runbruket inom dagens Sverige.

Birka

Den stadsbildning som genom Rimberts *Vita Ansgarii* har blivit känd för eftervärlden som Birka fanns på Björkö i Mälaren och uppstod någon gång mellan 750 och 800 e.Kr.¹ Staden existerade fram till omkring 970, då den övergavs eller förstördes. Den bebyggda delen upptog ett ca 7 hektar stort område i den norra delen av ön och var omgiven av en stadsvall, som i söder

¹ Nedanstående översiktliga beskrivning av Birka bygger i huvudsak på Jansson 1990.

förenades med en borg belägen på ett berg. Utanför stadsvallen ligger stora gravfält omfattande omkring 2 500 gravar. Flera arkeologiska utgrävningar har företagits på ön, och under den senare delen av 1800-talet undersöktes inte mindre än 1 100 gravar. Under 1900-talet gjordes flera undersökningar i själva staden, dels inom stadsområdet (den s.k. *Svarta jorden*), dels på och i anslutning till borganläggningen. Särskilt viktiga är undersökningarna i området nordväst om borgen, där man 1998–2001 avtäckte ett ca 19×10 m stort långhus. Detta hus antas på goda grunder ha rymt Birkas krigare, och det har därför fått namnet *Garnisonen*. Trots att själva staden lades öde under senare delen av 900-talet, har det i Björkö by sydost om stadsområdet funnits kvar en agrar bosättning fram till våra dagar. Till denna bebyggelse kan också knytas ett par gravfält med senvikingatida gravar (Kärrbacka och Grindsbacka).

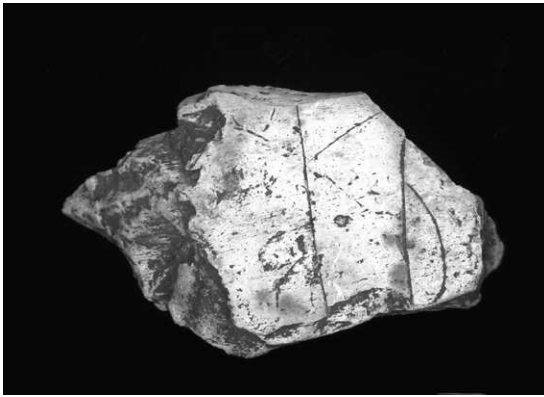
Från Birka känner vi för närvarande 18 runfynd, varav åtta utgörs av rester av runstenar och de övriga av inskrifter på lösföremål. Runstenarna uppvisar en mycket tydlig fördelning på ön. De fragment som har haft runorna placerade i raka rader kommer alla från det gamla stadsområdet, medan de som bär djurornamentik är påträffade i Björkö by. På den senare platsen har inte mindre än tio runstensfragment framkommit vid olika tillfällen och de har ansetts representera minst 3–4 olika runstenar. Nyligen har det dock visat sig att det rör sig om delar av en och samma runsten.² Även beträffande teckensystemen ser man tydliga skillnader. På runstenarna från stadsområdet används i huvudsak kortkvistformer, medan stenen från Björkö by är ristad med långkvistrunor. Det är tydligt att dessa runstenar representerar två olika perioder, och att de förra tillhör 800- och 900-talet, medan den senare kan dateras till mitten av 1000-talet.

Lösföremål med runor har hittills endast framkommit inom det gamla stadsområdet och bör av denna anledning tillhöra tiden före omkring 970. Skriftbärarna är av högst skiftande slag: två kopparbleck, ett hängsmycke av silver, en bennål, två fragment av hornskäft, två obearbetade djurben, ett sandstensbryne samt ett stycke av täljsten. Tyvärr saknar många av föremålen närmare fynduppgifter och man kan därför inte säga så mycket om vilken miljö de ursprungligen har tillhört. Om det nyss nämnda täljstensstycket vet vi exempelvis bara att det skall ha påträffats ”i södra delen av svarta jorden” och att det kom till Historiska museet 1920.³ Inskriften är på en runa när mycket lättläst och lyder: ...**rfahok** · **ukula**. Någon helt entydig tolkning kan inte ges för tillfället, men fördelningen mellan vokaler

² Se inlägg av mig på K-blogg: *Runstenspusslet lagt* (18 februari 2013) <<http://www.k-blogg.se/2013/02/18/runstenspusslet-lagt/>> och *Runstenspusslet lagt en tredje gång* (9 oktober 2013) <<http://www.k-blogg.se/2013/10/09/runstenspusslet-lagt-en-tredje-gang/>>.

³ SHM inv. nr I6481; Signum i Samnordisk runtextdatabas: U Fv1921(2);14.

och konsonantrunor visar att det måste röra sig om en språkligt meningsgivande text. Liksom runstenarna från stadsområdet är den ristad med kortkvistrunor. Det finns dock även exempel på långkvistvarianten i Birka, t.ex. på den bennål som 1924 påträffades vid åkerarbete i Svarta jorden (Nordén 1937:171).⁴ Ristningen består av två rader med runor samt en hjortbild. Den tydligaste av raderna lyder enligt min läsning **pura · ishapi · liṛ**, där den första runföljden troligen skall tolkas som kvinnonamnet *Pōra*. Inskriften har tidigare daterats till omkring år 900 utifrån hjortbilden, som antas ha sin förlaga på en typ av s.k. Hedebymynt (ibid.). Den aktuella mynttypen har dock senare omdaterats till ca 825 (Malmer 1966:209), och om bennålen är ungefär samtida bör den ge ett mycket tidigt exempel på användningen av långkvistrunor på svenskt område. Utifrån fyndomständigheterna går det givetvis inte att säga något om i vilka sammanhang de nämnda texterna har tillkommit men föremålstyperna skulle kunna tyda på en hantverks- resp. bostadsmiljö.

Figur 2. Fragment av runristat djurben från stadsområdet på Björkö. Foto: förf.

Det finns dock även några föremål från Birka där det arkeologiska fyndsammanhanget är ganska väl känt. Från Garnisonen kommer sammanlagt fyra runristade lösföremål. Två av dem påträffades redan 1934 (Nordén 1937:178 f.), medan de övriga är framkomna i samband med de senaste undersökningarna 1998–2001 (Gustavson 2009:122 ff.). Den byggnad som har grävts ut skall endast ha använts under en femtioårsperiod och kan dateras till 900-talets senare del. De runristade föremålen bör därför tillhöra detta tidsskede, och åtminstone tre av dem tycks vara påträffade innanför husets begränsningar. Förmodligen gäller detta även det sist tillkomna fyndet som låg i återfyllda massor från 1930-talets utgrävningar. Föremålen utgörs av fragment av två olika hornskaff, ett obearbetat djurben samt en amulett bestående av två kopparbleck sammanhållna med en koppartråd. Samtliga

⁴ SHM inv. nr I7473; U ANF1937;172.

inskrifter är ristade med kortkvistrunor men tyvärr är de genomgående mycket svårtolkade. Fynden visar dock att de krigare som var förlagda vid Birkas borg under den senare delen av 900-talet var väl förtrogna med runskrift och att det just var kortkvistvarianten av runraden som de använde.

Som bekant gjordes det en mycket omtalad och noggrann arkeologisk undersökning av ett mindre område i Birkas Svarta jord på 1990-talet. Mängder av fynd togs tillvara och man undrar naturligtvis om det inte gjordes några runfynd. Det gjorde det faktiskt, även om det är synnerligen blygsamt. På ett litet bränt ben finns ett par ristade tecken som utan tvivel skall tolkas som runor: *þ (fig. 2).⁵ Detta utgör säkert bara ett brottstycke av något längre, men formen på det första tecknet visar att det bör ha rört sig om en inskrift med långkvistrunor. Däremot är det osäkert vilket ljudvärde denna runa har. Man tänker givetvis först på en **h**-runa, men det kan faktiskt inte uteslutas att det rör sig om en **a**-runa av den ålderdomliga typ som bl.a. är känd från Sparlösaasten i Västergötland (Vg 119) och några tidiga danska runstenar. Tyvärr vet jag ännu inget om dateringen och fyndsammanhanget för denna inskrift.

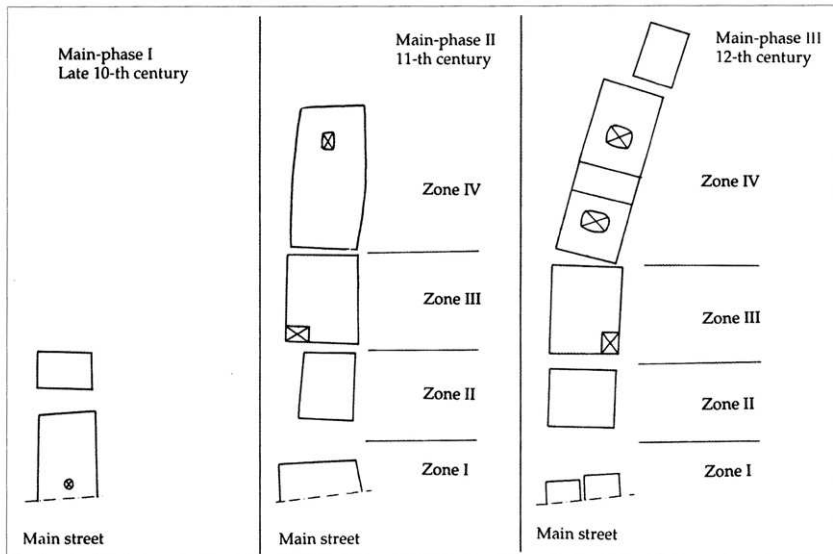
Även om det finns många osäkerhetsfaktorer i runmaterialet från Birka, står det klart att runskriften här har använts i vardagliga sammanhang och i olika typer av miljöer. Inte minst kopplingen till Birkas krigare är intressant. Det är också värt att notera att såväl kortkvistrunor som långkvistrunor varit kända i staden, även om detta kanske inte är så oväntat på en internationell handelsplats, där människor från olika delar av den vikingatida världen har mötts.

Sigtuna

Nästa exempel är hämtat från Sigtuna som på många sätt kan ses som efterträdare till Birka. Enligt de senaste arkeologiska rönen har staden anlagts på 980-talet och som man tror på kungligt initiativ. Sigtuna är påfallande rikt på runfynd. Omkring ett fyrtiotal runstenar är kända och mer än hundra runristade lösföremål har påträffats inom stadsområdet. De senare är till övervägande del framkomna vid moderna arkeologiska undersökningar, vilket gör att fyndomständigheterna ofta är väl kända.

Genom de många utgrävningarna har vi numera en ganska klar bild av hur bebyggelsen i staden har varit organiserad. På ömse sidor om en huvudgata (motsvarande dagens Stora gatan) fanns långsmala tomter och på varje tomt låg ett antal hus med olika funktioner. Detta gör att det i många fall är möjligt att knyta de runristade föremålen till mycket bestämda miljöer.

⁵ Fyndnr 92875. Föremålet förvaras nu i SHM.

Figur 3. Schematisk framställning av zonindelningen på en stadsgård i kv. Trädgårdsmästaren under de tre huvudfaserna. Efter Pettersson 1995.

I kvarteret Trädgårdsmästaren 9–10, som undersöktes under åren 1988–90, har man kunnat konstatera en tydlig zonindelning på tomterna, som har varit relativt fast under de århundraden som finns representerade inom området (Wikström et al. 2011:26 ff.; se fig. 3). Närmast gatan i zon I utgjordes bebyggelsen av bodar, där olika typer av hantverk har bedrivits. Innanför dessa i zon II låg hus för mer specialiserat hantverk. Dessa följdes i zon III av bostadshus i form av s.k. hörnhärdhus. Slutligen fanns längst in på tomterna i zon IV hus med en centralt placerad härd – s.k. hallar – som man tror främst har haft en social och representativ funktion.

Den undersökta ytan i kv. Trädgårdsmästaren omfattar fyra hela tomter samt delar av en femte. Enligt den stratigrafiska analysen fanns på denna yta tio olika bebyggelseskeden, som sträckte sig från ca 985 fram till 1260 (Wikström et al. 2011:23 ff.). Man har också kunnat urskilja tre övergripande skeden: huvudfas 1 ca 980–1000, huvudfas 2 ca 1000–1125 samt huvudfas 3 ca 1125–1260. Av dessa motsvarar huvudfas 2 den period då runstensresandet var som intensivast i Uppland. Huvudfaserna 1–2 kan därför grovt räknas som "vikingatid", medan huvudfas 3 motsvarar "medeltid".

Från undersökningarna i kv. Trädgårdsmästaren finns sammanlagt 26

runfynd registrerade.⁶ Två av dessa är runstensfragment, medan de övriga utgörs av olika typer av lös föremål. Av de senare kan 22 föras till bestämda fyndplatser och faser (se som exempel fig. 4 nedan).

Figur 4. Exempel på spridningen av runristade föremål inom i kv. Trädgårdsmästaren i fas 9 (1200–1230). Grundplanen efter Wikström et al. 2010.

⁶ I undersökningsrapporten omnämns även ett kamfodral med runlika tecken (fyndnr 9819) med hänvisning till Sl 7. Här föreligger sannolikt en förväxling, eftersom Sl 7 avser ett fynd som gjordes redan omkring 1925 i kv. Trädgårdsmästaren 3. I fyndlistan finns inte heller några uppgifter om att fyndnr 9819 skulle bära runor. Jag kommer därför inte att räkna med detta fynd. Beträffande ett annat fynd (fyndnr 18939, Sl 111) är det osäkert om man verkligen skall räkna med runor och det har med tvekan inkluderats i denna undersökning, – Senare har också ett litet ornerat runstensfragment med delar av ett kors men utan runor, uppmärksammats från grävningen (fyndnr 22526, se Källström 2012).

Även om detta är ett stort antal runinskrifter från en relativt begränsad yta är antalet runfynd per bebyggelsefas mycket lågt (i snitt två om endast lösföremålen räknas). Det är därför mycket svårt att se något mönster i fyndspridningen på denna nivå. Om man däremot relaterar fynden till de övergripande huvudfaserna blir bilden något tydligare (se fig. 5).

← Mot Stora gatan

	Zon I			Zon II			Zon III			Zon IV									
Fas	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O	P	Q	R	S
1																			
2								(x)											
3											x								
4		x						x											
5								x											
6								x			x	x							
7					x					x	xx								
8				x			x												
9		x	x			x								xx		x			
10									x										x

Figur. 5. Schematisk framställning av spridningen av runristade lösföremål från undersökningen i kv. Trädgårdsmästaren 9–10 i förhållande till tomternas längdriktning sedd från NO. (Bokstäverna i tabellhuvudet avser rutbeteckningar på den ena axeln i grävningens koordinatsystem.)

Fas 1 = Huvudfas 1, Fas 2–6 = Huvudfas 2, Fas 7–10 = Huvudfas 3. – Krysset inom parentes i fas 2 avser Sl 111, se not 6.

Från den äldsta perioden, dvs. tiden före omkring år 1000 (huvudfas 1) finns inte ett enda runfynd, utan dessa dyker först upp under huvudfas 2 och är då i huvudsak koncentrerade till zon III i mitten av tomterna. I huvudfas 3 påträffas däremot runfynden i stort sett över tomternas hela längd, även om detta blir tydligast först efter år 1200 (från fas 9). Om man i stället studerar samma material i förhållande till de fem tomterna spridningen mer likartad under "vikingatid" och "medeltid" (fig. 6), även om runfynden i den äldre fasen har en dragning mot tomterna i nordost.

	Tomt I			Tomt II			Tomt III			Tomt IV			Tomt V				
Fas	-1	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1																	
2												(x)					
3											x						
4					x			x									
5											x						
6	x											x		x			
7					x	x											
8					xx	x								x			
9			x	x			x		x		x		x				
10								x	x								

Figur. 6. Schematisk bild av spridningen av runristade lösföremål från undersökningen i Kv.

Trädgårdsmästaren 9–10 i förhållande till de fem tomterna, sedda från SV. (Siffrorna i tabellhuvudet avser numreringen av rutorna på den andra axeln i grävningens koordinatsystem.)

Det verkar alltså som om de runristade lösföremålen under vikingatiden i huvudsak har hamnat i zon III, dvs. bostadszonen, medan de under medeltiden även förekommer i andra miljöer. Denna iakttagelse bekräftas om man bara tar hänsyn till de föremål som är knutna till byggnader (fig. 7).

Fas	Zon I	Zon II	Zon III	Zon IV
1				
2			(x)	
3				
4			x	
5			x	
6			x	
7				
8		x x		
9				x x
10			x	

Figur. 7. Fördelningen av runristade lösföremål knutna till byggnader i förhållande till zonindelningen på tomtarna i kv. Trädgårdsmästaren.

Visserligen rör det sig bara om nio föremål, varav fyra tillhör den vikingatida perioden och resten medeltiden, men det är slående att samtliga vikingatida runföremål ligger i bostadshuset i zon III. I den medeltida perioden är fynden mer jämnt fördelade över zon II–IV. Naturligtvis skall inte denna fördelning övertolkas, men det förefaller här som om runbruket under vikingatiden i första hand har tillhört bostadsmiljön.

Det blir då också intressant att ta en närmare titt på vilka texttyper som kan knytas till olika miljöer och tider. Det äldsta möjliga runfyndet i kv. Trädgårdsmästaren finns på ett djurben, som har daterats till perioden 1000–1020 (fas 2).⁷ Det är dock svårt att avgöra om det som har tolkats som ett 15-tal runliknande tecken verkligen skall uppfattas som sådana. Många av linjerna ser nämligen ut att utgöras av skärmärken och oavsiktliga repor. Betydligt intressantare är ett runben från perioden 1050–75 (fas 4), vilket bär inskrift på två sidor.⁸ Texten på den ena sidan lyder **purli** och har tolkats *pōrli*, vilket kan vara en kortform till mansnamnet *pōrlæifr* (Åhlén i Gustavson et al. 1992:161). Texten på den andra sidan är defekt, men har bestått av minst fyra ord: ...--r × **ha**--× **fyr**t × **ulr**..., där endast verbformen *fört*, pret. part. av *fōra* 'föra', är fullständigt bevarad.⁹ Det är dock tydligt att vi här har att göra med någon form av meddelande eller "brev", där *pōrli* antingen är adressaten eller avsändaren och där det ges upplysningar om att någon har transporterat något.

⁷ Fyndnr 18939, Sl III (opublicerad).

⁸ Fyndnr 11901, Sl 27, U Fv1992:161B.

⁹ Egen läsning 10 maj 2011.

Två fynd har gjorts i ett och samma hörnhärdhus (Hus 194), men i olika brukningsfaser av detta. Det äldsta, som dateras till perioden 1075–1100 (fas 5), utgörs av en liturgisk kam av elfenben från Bysans, där någon med ganska grova runor har ristat **kunt**.¹⁰ Detta har tolkats som början av ett namn, kanske *Gunnndiarfr* eller ett felstavat *Knūtr* men också som en variant av könsordet *kunta* (jfr eng. *cunt*). Vad det senare skulle ha att göra på en liturgisk kam kan man bara spekulera om. Det andra runristade föremålet utgörs av ett hornskäft som tillhör perioden 1100–25 (fas 6).¹¹ På skaftet finns förutom två runrader tillhörande långkvistvarianten också en inskrift med stavlösa runor. Denna innehåller dels en ägaruppgift (*Borga ā naskal þenna*), dels ett mer svår begripligt avsnitt (**kupusutrriti**) som har tolkats som en ristaruppgift.¹² Den otolkade runföljden **naskal** (nyläsning från 2009, se Bianchi 2010:145 f., Källström 2010a:121) bör vara en beteckning på det verktyg som skaftet har tillhört.¹³

De övriga runtexterna från den vikingatida perioden är genomgående mycket korta och består av runföljder på 3–7 runor. Samtliga tycks vara otolkbara. Man bör dock särskilt notera att inskrifterna i kv. Trädgårdsmästaren under det vikingatida skedet – med undantag för exemplet med stavlösa runor – så gott som uteslutande är ristade med runor tillhörande långkvistsystemet.¹⁴

Under den medeltida perioden finns som nämnts även runfynd från andra typer av byggnader än bostadshus. I ett hantverkshus (Hus 314b) påträffades ett runben ristat på två sidor med en lång inskrift på latin (enligt Helmer Gustavsons läsning):¹⁵

(a) **kruks : markus : kruks : lukus : kruks : maþ--...**

(b) **...--oanas : kruks : maria : matra : tomina**

Crux Marcus. Crux Lucas. Crux Matth[aeus. Crux(?) I]oannes. Crux Maria, mater(?) Domini(?) ("Kors Marcus. Kors Lukas. Kors Matteus. [Kors(?)] Johannes. Kors Maria, Herrens(?) moder(?)").

¹⁰ Fyndnr 14057, Sl 24, U Fv1992;159B.

¹¹ Fyndnr 15335, Sl 28, U Fv1992;161C.

¹² Det finns också ett femte fynd från en inomhusmiljö: fyndnr 28260 (Sl 105) från hus 385. Huset är endast delvis undersökt och husresterna var mycket diffusa. Det har därför inte kunnat funktionsbestämmas, men låg långt in på tomt I. Inskriften är ristad i ett djurben och lyder (enligt min egen läsning): * **saa**.

¹³ Efter mitt föredrag i Umeå meddelade prof. em. Tryggve Sköld att finskan äger ett ord **naskali** som betyder 'syl; pryl'. Det är mycket frestande att tänka sig att det är en motsvarighet till detta ord som döljer sig i Sigtunainskriften.

¹⁴ De enda undantagen utgörs av en **n**-runa med ensidig bistav i en av futharkerna på hornskäftet Sl 28 samt två **a**-runor av kortkvisttyp på Sl 105.

¹⁵ Fyndnr 2841, Sl 17, U Fv1990;37.

Runbenet har daterats till perioden 1175–1200 (fas 8). I huset gjordes i övrigt mycket rika fynd, som bl.a. bestod av uppståndelseägg av keramik, ett cloisonnéarbete av guld och glas, fragment av glasbägare, pärlor m.m. (Wikström et al. 2011:119). Från en annan byggnad, tolkad som ett hantverkshus (Hus 312b) från samma tid, kommer ett runben med en fullständig, men något felristad futhark på den ena sidan, och några korta runföljder på den andra.¹⁶ Bland de senare finner man bl.a. stavelsen **ba** upprepad två gånger, vilket tyder på någon form av skrivövning.

I ett mitthärdhus – dvs. den typ av hus som låg längst in på tomterna och som också kan kallas hall – från perioden 1200–30 (fas 9) påträffades ett fragmentariskt runben med inskrift på båda sidor. Den ena sidan upptas av en läsaruuppmanning: **raþnuenþu...** *Rāð nū, en þū ...* "Tyd nu, och du ...", medan den andra bär fyra runor som ännu är otolkade.¹⁷ Det är tänkbart att detta är resterna av ytterligare ett runbrev, men det är också mycket möjligt att det rör sig om en lek, där någon uppmanas att tyda någon form av lönnskrift. Om de fyra runorna på baksidan i så fall utgör själva "rungåtan" eller är ett försök att besvara den går tyvärr inte avgöra.¹⁸ Särskilt intressant är att detta fynd har gjorts i en byggnad som antas ha haft en social och representativ funktion.

De två återstående inskrifterna från inomhusmiljö är korta och ännu otolkade. Ett av de fynd som inte har kunnat knytas till någon inomhusmiljö är det berömda "kungabenet" med en lång text som förslagsvis har tolkats som en konversation under ett gästbud (Gustavson et al. 1992:167)¹⁹ Det bör dock noteras att fyndplatsen inte ligger i zon IV utan i hantverkszonen och att benet kommer från lager daterade så sent som 1200–30 (fas 9) (Wikström et al. 2011:160). De övriga inskrifterna från de medeltida faserna är genomgående mycket korta och består ofta av bara några få runor. De har i regel inte gått att tolka. I några fall upprepas en och samma runa, vilket tyder på att de i första hand skall uppfattas som en form av skrivövningar (fig. 8).

Beträffande teckensystemet är långkvistformerna ännu de dominerande, men man lägger märke till ett större inslag av framför allt **n**- och **a**-runor med ensidiga bistavar. Sammantaget ger dock runformerna ännu ett vikingatida intryck utan riktigt säkra spår av de särutvecklingar som kännetecknar det medeltida runbruket. Det bör dock noteras att det ovan nämnda run-

¹⁶ Fyndnr 5429, SI 21, U Fv1990;41B.

¹⁷ Fyndnr 17736, SI 32, U Fv1992;164C.

¹⁸ Läsordningen är osäker, men det verkar troligast att de skall läsas som ett spegelvänt **rfmi**, där **f**-runan är stupad. Möjligen antyder det senare att denna runa skall bytas ut mot ett annat tecken. Kanske utgör den en lönnskrift för den i futharken följande runan **u**. I så fall skulle man få runföljden **rumi**, vilket kan återge ett riktigt ord.

¹⁹ Fyndnr 22145, SI 34, U Fv1992;166.

Figur 8. Runbenet SI 20 från kv. Trädgårdsmästaren. De fem tecknen representerar troligen en skrivövning där någon övat på att framställa runan **p**. Foto: Bengt A. Lundberg.

benet med latinsk text genomgående har **o**-, **n**-, **a**- och **t**-runor med ensidiga bistavar (**þ**, **ʀ**, **ʁ**, **1**) och att **s**-runan här har formen ¹.

Det går också att iaktta en annan skillnad mellan de "vikingatida" och "medeltida" fynden. Under den förra perioden är det flera gånger föremål med andra funktioner än att fungera som skriftbärare som har försetts med runinskrifter (en kam, ett skaft till ett verktyg, en bennål), medan runorna under den medeltida perioden nästan uteslutande är ristade i obearbetade djurben. Enda undantaget är en liten benplatta, som dock bör betraktas som ett råämne och inte som ett färdigt föremål.²⁰

Även om det ovan nämnda materialet är behäftat med många osäkerheter antyder det en förändring i skriftbruket i Sigtuna omkring år 1125 – eller om man så vill mellan "vikingatid" och "medeltid". Antalet inskrifter ökar och runorna dyker upp i andra miljöer än just bostadsmiljön. Texterna blir också delvis mer avancerade med bl.a. inslag av latin. Viktigast är dock de inskrifter som kan tolkas som olika typer av skrivövningar, vilket är ett tecken på att allt fler försöker tillägna sig konsten att rista runor. Givetvis är materialet från kv. Trädgårdsmästaren för litet för att man skall kunna tala om annat än tendenser, men det är i alla fall tillräckligt för att bilda grundlaget till en hypotes som i framtiden förhoppningsvis kan prövas mot runmaterial från andra delar av staden.

Medelpad

Mitt sista exempel har jag hämtat från Medelpad som tillsammans med Jämtland ser ut att vara den nordligaste utposten för det vikingatida runbruket. Visserligen finns från Rossvik i Nora socken i Ångermanland ett par skifferföremål med runor men det är mycket osäkert om dessa ristningar verkligen är autentiska.²¹

Från Medelpad känner man för närvarande 18 runinskrifter som i samtliga fall utgörs av runstenar. Vi har här alltså inga konkreta spår av ett vardagligt skriftbruk i form av lösföremål som i Birka och Sigtuna, utan endast monumentalinskrifter. Runstenarna är koncentrerade till den östra delen av

²⁰ Fyndnr 3148, SI 106.

²¹ SHM inv. nr 13575.

landskapet och till de gamla huvudbygderna runt de större vattendragen. I söder uppträder de i anslutning till Ljusnan och sjön Marmen, i norr följer de Selångersån från Östersjökusten och vidare mot nordväst.

Vissa av stenarna är signerade och vi lär här känna namnen på några av de skrivkunniga: Fartägn (M 1), Åsgärd (M 2) och Håkon (M 7). Det bör noteras att en av stenarna av allt att döma är ristad av en kvinna (se vidare Larsson 2002:74 f.), vilket är mycket ovanligt. Ytterligare tre stenar har varit signerade (M 4, M 6 samt troligen också M 13) men här saknas i dag ristarnamnen. Utseendet på dessa stenar talar dock emot att de skulle vara utförda av de ristare som vi redan känner. Till detta kommer en runsten från Attmarsby (M 5) som enligt min mening mycket väl kan vara ett ungdomsverk av den kände runristaren Åsmund Kåresson (se Källström 2010b:118 ff.).

De medelpadska runstenarna har i regel ett ganska enkelt utförande men bör alla tillhöra 1000-talet. Texterna utgörs så gott som uteslutande av minnesinskrifter av traditionellt snitt. I ett fall – den försvunna runstenen M 18 från Timrå kyrka – finns skäl att misstänka att runorna inte har haft någon språklig innebörd. Samtidigt är det medelpadska skriftbruket mycket särpräglat. Det runalfabet som ristarna har gjort bruk av ser närmast ut som en blandning av långkvist- och kortkvistformer, där runorna **n**, **a**, **s** och **t** vanligtvis är av den senare typen. I några inskrifter förekommer även stavlösa **u**- och **r**-runor men däremot inga andra runor av denna typ, trots att de var i flitigt bruk i Hälsingland. Liksom i Hälsingland saknas också exempel på stungna runor som **h** **y**, **ʀ** **g** och **ʔ** **e**.

Ett mycket originellt drag i de medelpadska runinskrifterna är att vissa runor ofta uppträder som vändrunor, t.ex. **þ**-runan på M 3, M 6, M 8 och M 11, liksom runorna **f** och **k** på M 15. Det är också ovanligt med skiljetecken mellan orden och på de flesta av stenarna saknas de helt. Ett annat påtagligt drag i de medelpadska runinskrifterna är att runorna ofta är ganska kraftigt bakåtlutade. Detta leder tankarna till ristningar i trä och man kan inte låta bli att jämföra t.ex. med den berömda inskriften med kortkvistrunor från Staraja Ladoga i Ryssland (se t.ex. Johnsen 1968:167 ff.) som dock är ett eller par århundraden äldre (fig. 9).

Även om de kända runinskrifterna i Medelpad utgörs av traditionella minnesinskrifter avviker de i många fall från de skriftkonventioner som rådde för denna typ av texter i andra delar av Sverige vid samma tid. De medelpadska runorna ger inte något intryck av att vara en monumental-skrift utan tycks snarare spegla en skrift som i första hand har varit avsedd för annat material än sten. Förekomsten av de stavlösa formerna av **u** och **r** stärker detta intryck. Man kan jämföra med inskriften på den bekanta Sig-tunaamuletten, där inskriften till övervägande del består av långkvistrunor, men där ristaren mot slutet – förmodligen av utrymmesskäl – övergår till

Figur 9. Jämförelse mellan runorna på Nalbystenen i Medelpad och tränskriften från Staraja Ladoga. Renritning: förf.

den stavlösa varianten av runorna **u**, **p** och **r**.²² Det måste också poängteras att de originella dragen i de medelpadska runinskrifterna härrör från flera olika skriftbrukare, vilket visar att det rör sig om något mer än bara personliga egenheter. Hur begränsat materialet än är, kan vi åtminstone leka med tanken att det var precis så här som vardagsskriften såg ut i Mellannorrland under vikingatid.

Slutord

Runorna som vardagsskrift under vikingatid är ännu ett ganska outforskat område jämfört med studierna av de mer talrika monumentalinskrifterna men materialet har uppenbarligen en potential. Samtidigt bjuder materialet på rätt stora utmaningar. Inte sällan är inskrifterna svåra att läsa och tolka, och det är ofta nödvändigt att kombinera flera olika forskningsdiscipliner för att nå resultat. Exempelvis är arkeologin oundgänglig både för datering- en och för att rekonstruera olika skriftmiljöer.

Man skall dock inte bortse från att även monumentalinskrifter kan innehålla drag som snarare hörde hemma i ett mer vardagligt skriftbruk. I de centrala landskapen kring Mälaren har både runstenarna och den skrift de bär ofta en monumental prägel. Inskrifterna är uppdelade med skiljetecken och runorna utgörs i regel av de tydliga och lättlästa långkvistrunorna. Samtidigt kan man ibland finna runstenar, där andra skriftnormer har följts och där inskrifterna mer liknar dem i Medelpad. Det är mycket möjligt att även dessa speglar ett mer vardagligt bruk av runor.

Som ren kuriosita kan nämnas att Johannes Bureus i sin undervisnings- skrift *Rvna ABC boken* (1611) har återgivit runraden i tabellform under rubriken "Runa ABC efter svenske ordningen" (se fig. 10). Det märkliga är att

²² SHM inv. nr 19692, Sl 5, U Fv1933;134.

Runa A B C efter Svenske ordningen.		
Ʒ	Från.	F. Ʒ v consona.
1	Br.	h u. n v conf. n y. n d.
4	Thors	Th. þ dh. þ dhdh.
h	Odhes.	h o. i d. h f f d.
ƿ	Rydhur.	R r. d r er fin.
<hr/>		
Y	Rön.	Ʒ f c. Ʒ Y g. Ʒ q.
ƿ	Haghall.	H Gh Ch.
1	Nadh.	N. f n fin. f m. f d.
1	Idher.	I voc. I j conf. I e.
1	Arū.	Ū. I a.
<hr/>		
1	Gun.	Spr. Is. h med. ss.
1	Tidhr.	T. T t in fi. 1 d.
4	Byrghal.	B. Ʒ p in pr. alias Ʒ B.
1	Lagher.	L. f ll.
Ʒ	Man.	M. Ʒ mm.

Figur 10. "Runa ABC efter svenske ordningen" i Rvna ABC boken utgiven av Johannes Bureus 1611. Foto Kungl. Biblioteket - Litteraturbanken.se.

de teckenformer som han redovisar i vänsterspalten i stort sett skulle kunna vara hämtade från någon medelpadsk runsten. Särskilt lägger man märke till de stavlösa formerna för **u** och **r** liksom de spegelvända varianterna av **p** och **b**. Kanske valde Bureus att återge just dessa runformer då han på en av Medelpads runstenar (M 1 Nolby i Njurunda) trodde sig ha funnit namnet på en av sina förfäder och fått idén att de ursprungligaste varianterna av runorna också borde finnas här. På denna punkt hade Bureus uppenbarligen fel, däremot ger landskapets runstenar en inblick i en variant av den yngre runraden som har lämnat få spår på annat håll.

LITTERATUR

ANF = Arkiv för nordisk filologi. 1888–.

Barnes, Michael P. 1987. The Origins of the Younger futhork. A Reappraisal. I: *Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985*. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 15.) Stockholm. S. 29–45.

Bianchi, Marco 2010. *Runor som resurs. Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. (Runrön 20.) Uppsala.

Bureus, Johannes 1611. *Rvna ABC boken*. Stockholm.

Fridell, Staffan 2011. Graphic variation and change in the younger futhork. I: *NOWELE* 60/61. Odense. S. 69–88.

Fv = Fornvännen. 1906–.

Friesen, Otto v. 1933. De svenska runinskrifterna. I: Otto v. Friesen (red.), *Runorna*. (Nordisk kultur 6.) Stockholm. S. 145–248.

Gustavson, Helmer 2009. Runes as a mark of status. I: Lena Holmqvist Olausson & Michael Olausson (red.), *The martial society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. (Thesis and papers in Archaeology B:11.) Stockholm. S. 117–124.

Gustavson et al. 1992 = Gustavson, Helmer, Snædal, Th. & Åhlén, Marit 1992. Runfynd 1989 och 1990. I: *Fornvännen* 87. S. 153–174.

Hellbom, Algot 1979. *Medelpads runstenar*. Sundsvall.

Jansson, Ingmar 1990. Birka. I: *Nationalencyklopedin* 2. Höganäs. S. 591–592

Johnsen, Ingrid Sanness 1968. *Stuttruner i vikingtidens innskrifter*. Oslo.

Källström, Magnus 2010a. Det 22:a internationella fältrunologmötet 11–13 september 2009 i Sigtuna. I: *Fornvännen* 105. S. 121–123.

Källström, Magnus 2010b. Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning. I: *Arkeologi i Norr* 12. S. 109–131.

Källström, Magnus 2012. *Undersökning av korsristat stenfragment från Ku. Trädgårdsmästaren 9–10 i Sigtuna, Uppland*. Runrapport från Riksantikvarieämbetet (ATA dnr 321-01786-2012). < <http://samla.raa.se/xmlui/handle/raa/6406> >

Larsson, Patrik 2002. *Yrrunan. Användning och ljudvärde i nordiska steninskrifter*. (Runrön 17.) Uppsala.

M + nr = Nummer i Hellbom 1979.

Malmer, Brita 1966. *Nordiska mynt före år 1000*. (Acta archaeologica Lundensia. Series in 8°. 4.) Bonn.

- Norden, Arthur 1937. Magiska runinskrifter. I: *Arkiv för nordisk filologi* 53. S. 147–189.
- Petter[s]son, Björn 1995. Stratigraphic analysis and settlement stratigraphy in early medieval Sigtuna. Methods and preliminary results. I: *Laborativ Arkeologi* 8. S. 65–77.
- SHM = Statens historiska museum, Stockholm.
- Sl = Sigtunas lösföremål. Förteckning över runristade lösföremål från Sigtuna upprättad av Helmer Gustavson. Artiklarna publiceras löpande på Riksantikvarieämbetets hemsida: <<http://www.raa.se/kulturarvet/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/sigtunas-losforemal/>>
- U = Uppland.
- Wessén, Elias 1957. *Om vikingatidens runor*. (Filologiskt arkiv 6.) Stockholm.
- Vg + nr = Nummer i *Västergötlands runinskrifter*, granskade och tolkade av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström. (Sveriges runinskrifter 5.) Stockholm 1940–1970.
- Wikström, Anders et al. 2011. *Fem stadsgårdar – arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9 & 10 i Sigtuna 1988–90*. (Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum 52.) Sigtuna.